

FOUNDATION FOR
THE PRESERVATION
OF JEWISH HERITAGE
IN POLAND

www.fodz.pl

FUNDACJA
OCHRONY
DZIEDZICTWA
ŻYDOWSKIEGO

SANOK

Sanok

— SZLAK CHASYDZKI

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego założona została w marcu 2002 roku przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP (ZGWŻ) oraz Światową Organizację Żydowską ds. Restytucji (WJRO).

Naszym celem jest ochrona reliktyw kulturowego dziedzictwa Żydów w Polsce. Priorytetem Fundacji jest ochrona cmentarzy: we współpracy z innymi organizacjami i osobami prywatnymi doprowadziliśmy do upamiętnienia, ogrodzenia i uratowania przed zniszczeniem kilkudziesięciu cmentarzy żydowskich (m.in. w Zakopanem, Kozienicach, Mszczonowie, Kłodzku, Iwaniskach, Strzegowie, Dubience, Kolnie, Iłży czy Wysokiem Mazowieckiem). Działania Fundacji obejmują także rewitalizację szczególnie ważnych i wartościowych zabytków dziedzictwa żydowskiego. Do takich obiektów należą m.in. synagogi w Zamościu, Kraśniku i Rymanowie.

Nasza działalność na rzecz ochrony dziedzictwa nie ogranicza się jednak wyłącznie do opieki nad poszczególnymi obiektami; równie ważna jest dla nas dbałość o poszerzanie wiedzy na temat historii Żydów, którzy przez wieki współtworzyli dziedzictwo kulturowe Polski.

Do najistotniejszych działań edukacyjnych Fundacji należy skierowany do młodzieży program „Przywróćmy Pamięć” www.PAMIEC.FODZ.PL, w którym uczestniczy ponad 130 szkół z całej Polski, a także multimedialny portal internetowy POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.POLIN.ORG.PL, który prezentować będzie historię społeczności żydowskich z 1200 miejscowości z całej Polski.

Jednym z najważniejszych przedsięwzięć Fundacji jest projekt Szlak Chasydzki.

więcej informacji o działaniach Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego:

WWW.FODZ.PL

WWW.PAMIEC.FODZ.PL

WWW.POLIN.ORG.PL

Szanowni Państwo,
Publikacja ta poświęcona jest historii społeczności żydowskiej Sanoka i jedną z serii broszur opowiadających o losach Żydów w miejscowościach należących do Szlaku Chasydzkiego – projektu, który od 2005 r. realizowany jest przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Broszura ta została wydana dzięki wsparciu Urzędu Miasta Sanoka.

Szlak Chasydzki to trasa wiodąca śladami Żydów z południowo-wschodniej Polski, a wkrótce także zachodniej Ukrainy. Partnerami Fundacji w realizacji projektu jest już 20 gmin z terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny, w których zachowały się bezcenne ślady wielowiekowej obecności polskich Żydów: Baligród, Biłgoraj, Chełm, Cieszanów, Dębica, Dynów, Jarosław, Kraśnik, Lesko, Leżajsk, Lublin, Przemyśl, Ropczyce, Rymanów, Sanok, Tarnobrzeg, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Włodawa i Zamość.

Szlak Chasydzki przebiega przez atrakcyjne tereny południowo-wschodniej Polski, m.in. Roztocze czy Bieszczady, i łączy miejscowości, w których znajdują się zarówno imponujące synagogi, jak i cmentarze żydowskie, na których nierzadko znaleźć można nagrobki pochodzące z XVIII, XVII, a nawet XVI w. Wiele z tych cmentarzy jest wciąż odwiedzanych przez chasydów przybywających z całego świata.

W ramach projektu Szlak Chasydzki Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego wspiera jednostki samorządu terytorialnego i organizacje pozarządowe w ochronie i promocji wielokulturowego dziedzictwa ich miejscowości, a także stymuluje tworzenie trwałych partnerstw międzysektorowych na rzecz rozwoju turystyki profilowanej, wykorzystującej zabytki kultury żydowskiej.

Szlak Chasydzki daje wielu miejscowościom szansę na zaistnienie na mapie turystycznych atrakcji Polski – oprócz powszechnie znanego Zamościa, wpisanego na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, na Szlaku leżą także ośrodki często omijane przez turystów, nieświadomych atrakcji, jakie kryją.

W imieniu Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego pragnę podziękować władzom miasta Sanoka za wsparcie, dzięki któremu możliwe stało się wydanie tej publikacji. Serdecznie zapraszamy na wyprawę Szlakiem Chasydzkim!

Monika Krawczyk | Dyrektor Generalny

Dlaczego „Szlak Chasydzki”?

Polska przez stulecia była domem wielu pokoleń Żydów; na jej terenie miał miejsce bezprecedensowy rozkwit kultury żydowskiej, a także myśli religijnej i piśmiennictwa. To właśnie tutaj w XVIII w. narodził się chasydyzm, jeden z najważniejszych nurtów, jakie kiedykolwiek powstały w ramach judaizmu. Szczególnie wielu zwolenników zyskał on na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, m. in. na terenach, przez które przebiega dziś Szlak Chasydzki.

Tradycyjnie przyjmuje się, że twórcą chasydyzmu (*chassid* po hebrajsku znaczy „pobożny”) był Izrael ben Eliezer z Międzyboża na Podolu, znany jako Baal Szem Tow. Chasydzi wyznawali pogląd, że religijność nie może się ograniczać jedynie do ścisłego przestrzegania nakazów i zakazów judaizmu, a nawet – że ich zbyt restrykcyjne przestrzeganie oddala człowieka od Boga. Stąd silny akcent kładziono na duchowy wymiar religii i na emocjonalne przeżywanie wiary.

Chasydzi gromadzili się wokół cadyków (*cadik* to po hebrajsku „sprawiedliwy”), charyzmatycznych przywódców duchowych, z których każdy proponował szczególny sposób przybliżenia się do Boga – określoną metodę studiowania *Tory* i innych pism religijnych, a także odprawiania poszczególnych praktyk. W XIX w. godność cadyka stała się dziedziczna – powstawały całe ich dynastie, których nazwy pochodziły od miejscowości, gdzie mieścił się dwór cadyka.

W rocznicę śmierci cadyka – *jorajt* – chasydzi gromadzą się przy jego grobie, wierząc, że w ten dzień dusza cadyka nawiedza miejsce spoczynku, modlą się i zostawiają przy grobie niewielkie karteczki z wypisanymi prośbami, zwane *kwitlech*. Tradycja ta jest wciąż żywa – do grobów cadyków do dziś regularnie przybywają chasydzi z całego świata.

Wiele miejscowości należących do Szlaku Chasydzkiego było ważnymi ośrodkami chasydyzmu. Dwory cadyków znajdowały się w Cieszanowie, Dębicy, Dynowie, Lesku, Leżajsku, Lublinie, Przemyślu, Ropczycach, Rymanowie i Tarnobrzegu (a dokładniej – w pobliskim Dzikowie). Najważniejszym niegdyś ośrodkiem chasydyzmu na ziemiach polskich był Leżajsk, gdzie działał słynny cadyk Elimelech. W pozostałych miejscowościach Szlaku mieszkali chasydzi związani z cadykami z innych miast i wsi – co nie umniejsza jednak atrakcyjności położonych tam zabytków dziedzictwa żydowskiego.

Szlak Chasydzki

Szlak Chasydzki – najciekawsze obiekty

BALIGRÓD – cmentarz, założony na początku XVIII w.

BIŁGORAJ – cmentarz, założony w XIX w.

CHEŁM – tzw. nowa synagoga z początku XX w.; cmentarz, założony w XV w., jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie.

CIESZANÓW – synagoga z końca XIX w., cmentarz założony w XIX w.

DĘBICA – synagoga wzniesiona w końcu XVIII w., cmentarz założony na przełomie XVII i XVIII w.

DYNÓW – cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w., miejsce spoczynku cadyka Cwi Elimelecha Szapiro z Dynowa (1785-1841).

JAROSŁAW – dwie XIX-wieczne synagogi oraz cmentarz, założony na początku XVIII w.

KRAŚNIK – zespół synagogałny, na który składają się dwie bożnice: XVII- i XIX-wieczna; tzw. nowy cmentarz, założony w połowie XIX w.

LESKO – synagoga wzniesiona w XVII w. oraz założony w XVI w. cmentarz, jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie.

LEŻAJSK – cmentarz, założony w XVII w., miejsce spoczynku cadyka Elimelecha z Leżajska (1717-1787), miejsce pielgrzymek chasydów z całego świata.

LUBLIN – *Jesziwat Chachmej Lublin* – Uczelnia Mędrców Lublina, wzniesiona w 1930 jako największa religijna uczelnia żydowska na świecie; tzw. stary cmentarz, założony XVI w., miejsce spoczynku cadyka Jakuba Icchaka Horowitza, zwanego „Widzącym z Lublina” (1745-1815); tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX w.

PRZEMYŚL – tzw. nowa synagoga, wzniesiona na początku XX w.; tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX w., największy cmentarz żydowski w województwie podkarpackim.

ROP CZYCE – cmentarz, założony w XVIII w.

RYMANÓW – barokowa synagoga z XVII w. oraz cmentarz, na którym spoczywa cadyk Menachem Mendel z Rymanowa (1745-1815).

SANOK – synagoga stowarzyszenia *Jad Charuzim*, wzniesiona w XIX w.; synagoga sadogórska, wzniesiona w dwudziestoleciu międzywojennym; tzw. nowy cmentarz, założony w XIX w.

TARNOBRZEG – cmentarz założony na początku XX w., miejsce spoczynku cadyka Eliezera Horowitza z Dzikowa (zm. 1860).

USTRZYKI DOLNE – cmentarz żydowski, założony w XVIII w.

WIELKIE OCZY – synagoga z początku XX w.; cmentarz żydowski, założony w XVIII w.

WŁODAWA – barokowy zespół synagogałny z drugiej połowy XVIII w.

ZAMOŚĆ – słynna renesansowa synagoga, wzniesiona na początku XVII w.; tzw. nowy cmentarz, założony w 1907 r.

Chanukija

Nowy cmentarz, macewy

Oprawy na zwój Księgi Estery

Sanok, miasto w województwie podkarpackim, położone nad rzeką San, liczy obecnie ponad 40 tysięcy mieszkańców. Odwiedzają je liczni turyści, pragnący zobaczyć zgromadzone na sanockim Zamku bezcenne zbiory ikon i najbogatszą na świecie kolekcję prac Zdzisława Beksińskiego. W Sanoku można też zwiedzić największy w kraju skansen, wziąć udział w jednym z licznych wydarzeń kulturalnych, takich jak festiwale muzyki operowej czy jazzowej, przeglądy filmowe czy jarmarki folklorystyczne (ze słynnym Jarmarkiem Ikon na czele), a także spróbować ciekawych dań kuchni regionalnej.

Początki miasta

Pierwsza pisemna informacja o Sanoku pochodzi z 1150 r. i znajduje się w tzw. Latopisie Ipatijewskim; czytamy tam, że *przeszedł król (węgierski) góry i zajął Sanok i posadnika jego pojmał*. Jako, że funkcja posadnika odpowiadała funkcji ówczesnego polskiego komesa (urzędnika państwowego zarządzającego grodem), można wnioskować, że Sanok był już wtedy siedzibą jednostki administracyjnej i, prawdopodobnie, ważnym ośrodkiem Księstwa Halickiego. Na kartach kronik z tamtych czasów Sanok gościł jeszcze w 1205 r., gdzie wymieniony jest jako miejsce spotkania króla węgierskiego Andrzeja z ruską księżniczką Anną, a także w 1231 r., kiedy to książę Aleksander udaje się do Sanoka – *wrót węgierskich*.

W tym czasie gród sanocki usytuowany był na wzgórzu Horodyszczce, na północny zachód od dzisiejszego miasta. W połowie XIII w., prawdopodobnie na skutek zniszczeń dokonanych w czasie najazdu mongolskiego, podjęto decyzję o przeniesieniu grodu na teren, gdzie dzisiaj znajduje się sanocki zamek. W 1339 r. książę halicko-wołyński, Jerzy II Trojdenowicz, nadał miastu prawo magdeburskie. Po zajęciu Rusi Halickiej przez Kazimierza Wielkiego w 1344 r. Sanok wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego.

Jeszcze za czasów ruskich Sanok, położony w pobliżu granicy Polski i Węgier, był istotnym punktem handlowym. Przez miasto prowadziła droga wiodąca wzdłuż Sanu z Węgier do książęcego Przemyśla oraz dalej na wschód, do Halicza i Lwowa. Jest prawdopodobne, że już wówczas do Sanoka docierali kupcy żydowscy.

Początki społeczności żydowskiej w Sanoku

Według tradycji, pierwsi Żydzi osiedlili się w Sanoku (zwanym przez nich *Sonik*, *Sanik* czy *Sanuk*) w I połowie XIV w. W wydanej w Jerozolimie *Księdze pamiątkowej Sanoka i okolic* czytamy: *faktem jest, że w Sanoku znaleziono na grobowcach na „Posadzie”, na cmentarzu żydowskim z czasów Kazimierza Wielkiego znaki, że było tam osiedlenie żydowskie jeszcze przed tym okresem*. Pierwszym oficjalnym dokumentem dotyczącym osiedlenia się Żydów w Sanoku był jednak przywilej kaliski, rozszerzony przez Kazimierza Wielkiego na zajęte tereny ruskie w 1367 r., który dawał Żydom prawo do swobodnego handlu i przemieszczania się. Otrzymali oni wtedy ochronę prawną ze strony państwa i prawo wyłączenia spod jurysdykcji powszechnej (podlegali sądowi królewskiemu, nie zaś miejskiemu).

Najwcześniejsza źródłowa wzmianka o obecności Żydów w Sanoku pochodzi z 8 czerwca 1470 r. i mówi o ich uczestnictwie w ośmiodniowym jarmarku, rozpoczynającym się przed Zielonymi Świątkami. Chociaż żydowskie imiona pojawiają się po raz pierwszy na liście rzemieślników sanockich z 1514 r., wzmianki o zorganizowanej wspólnocie żydowskiej pochodzą dopiero z końca XVI w. – w tym czasie sanoccy Żydzi formalnie podporządkowani byli gminie żydowskiej w pobliskim Lesku. Na 200 rodzin zamieszkujących Sanok w 1570 r. wymienienia się 17 żydowskich. Z przekazów wynika, że mieszkający wówczas w mieście Żydzi handlowali winem i zbożem, zajmowali się kuśnierstwem, krawiectwem i garbarstwem. Byli także bankierami i dzierżawcami dóbr. W XVI w. liczba Żydów mieszkających na

Korona Tory

Kubki kiduszowe

Nowy cmentarz, brama

Podkarpaciu systematycznie rosła – w tym czasie ziemie te stały się ważnym centrum gospodarczego i kulturalnego życia polskich Żydów.

Sanok, jak wiele innych europejskich miast, posiadał przywilej *de non tolerandis judaeis*, który zabraniał Żydom osiedlania się w granicach murów miejskich i tym samym chronił chrześcijańskich kupców przed konkurencją ze strony kupców żydowskich. Zakaz ten nie był jednak zbyt rygorystycznie przestrzegany – w tym czasie Żydzi byli właścicielami wielu kamienic w mieście, także tych położonych przy samym Rynku. Stało się to nawet przyczyną sprawy sądowej, wytoczonej przez biskupa przemyskiego, Stanisława Sarnowskiego, przeciwko wójtowi i radnym gminy sanockiej w 1676 r. Przedstawiciele miasta zostali oskarżeni, że Żydzi, wbrew ustawom Trybunału Piotrkowskiego, są właścicielami domów w centrum Sanoka, które kupują od katolików, że zezwala się im na pracę w święta katolickie, wyszynk, a także bywanie w ratuszu. Wynika z tego, że mimo obowiązujących nakazów ograniczania ich roli ekonomicznej, pozycja Żydów w Sanoku była silna, co musiało przynosić wymierne korzyści również innym mieszkańcom miasta, skoro ignorowali istniejące prawo.

Po okresie wojen w XVII w. wprowadzano ustawodawstwo sprzyjające odbudowie gospodarczej kraju. Liczne przywileje wydane ludności żydowskiej w II połowie XVII i na początku XVIII w. przyczyniły się do powstania wielu nowych gmin oraz do rozwoju dotychczas istniejących. Od XVIII w. społeczność żydowska w Sanoku rozrastała się dzięki przywilejom nadanym przez królów Augusta II (1720 r.) i Augusta III (1754 r.). Początek wieku XVIII to także okres uniezależniania się Żydów sanockich od zwierzchności żydowskiej gminy religijnej w Lesku.

Najwcześniejsza wzmianka dotycząca synagogi w Sanoku pochodzi z 1697 r. Była to drewniana budowla, która spłonęła w pożarze w 1718 r. Budowa nowej synagogi została rozpoczęta w 1720 r.,

co zbiegło się z uzyskaniem przez Żydów pozwolenia na założenie cmentarza (chodzi o tzw. stary cmentarz, położony przy dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej; według tradycji najstarsze pochówki na tym cmentarzu pochodzą jeszcze z czasów panowania Kazimierza Wielkiego, nic jednak nie potwierdza tych przekazów). W tym też czasie pozwolono Żydom na wznoszenie w mieście domów, sklepów i warsztatów, a także na budowę gorzelni i prowadzenie wyszynku.

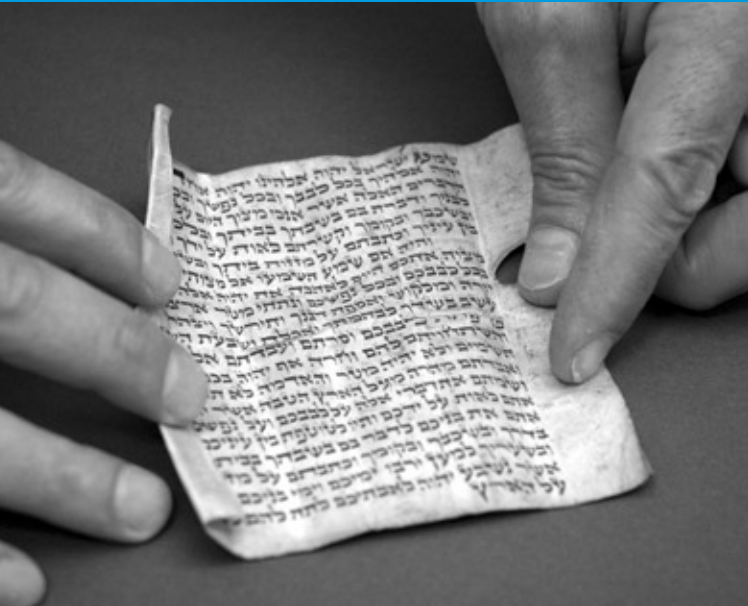
Pod zaborami

Po pierwszym rozbiore Polski, w 1772 r., Sanok znalazł się w granicach cesarstwa austriackiego. W 1780 r. miejscowi Żydzi posiadali już dwie synagogi, z których jedna była murowana. Za zgodą cesarza Józefa II w 1806 r. w mieście otwarte zostało gimnazjum żydowskie.

W okres autonomii galicyjskiej Sanok wszedł jako miasto ubogie; jego sytuacja gospodarcza zaczęła ulegać zmianie dopiero pod koniec XIX w. Wiele rodzin żydowskich i chrześcijańskich utrzymywało się z prac dorywczych i wynajmu mieszkań. Pod koniec XIX w. lokalny handel zbożem, bydłem i drewnem, a także wyrób odzieży były zdominowane przez kupców żydowskich. Po odkryciu złóż ropy naftowej na Podkarpaciu Żydzi zainicjowali i rozwinęli jej wydobywanie. Wzrost znaczenia Żydów w życiu gospodarczym Sanoka łączył się ze zwiększeniem ich roli w życiu społecznym miasta. W 1907 r. wiceburmistrzem Sanoka wybrany został Żyd, dr Artur Goldhamer.

Społeczność żydowska zawsze przykładła ogromną wagę do edukacji. Od 1870 r. sanocka gmina żydowska finansowała szkołę, do której uczęszczało 80 uczniów. W 1909 Zwei Abt ufundował szkołę, która w 1911 r. kształciła 77 uczniów. Izraelicka Gmina Wyznaniowa prowadziła pięć chederów, czyli podstawowych szkół religijnych przeznaczonych dla chłopców. Sanok był także ważnym ośrodkiem

Mezuzza

Nowy cmentarz, macewa

Nowy cmentarz, pomnik

piśmiennictwa żydowskiego. Od 1910 r. do wybuchu I wojny światowej wydawane tu było czasopismo „Volksfreund”, redagowane przez Adalberta Schönbacha. W mieście działały trzy drukarnie żydowskie, których właścicielami byli Markus Amster, Dawid Weinfeld oraz Mendel Muszel (w tej ostatniej drukowano m.in. właśnie czasopismo „Volksfreund”).

I wojna światowa

Przed I wojną światową sytuacja gospodarcza miasta była już na tyle dobra, że część wcześniejszych warsztatów rzemieślniczych przekształciła się w niewielkie zakłady przemysłowe, tak jak w przypadku cegielni Leiba Branda i Mechela Steina, Fabryki Materiałów Budowlanych Dawida Kolbera czy Fabryki Wierzchów do Obuwia Abrahama Pinkasa. Skór na obuwie dla armii i Landwehry (wojsk tzw. Obrony Krajowej) Cesarstwa Austriacko-Węgierskiego dostarczał Leib Pińczowski. Monas Szancer i Mojżesz Szancer prowadzili dwie wytwórnie mydła, a Leibisz Birndorf i Dawid Herzig dwie wytwórnie wody sodowej.

Wybuch I wojny światowej położył kres rozwojowi Sanoka. Żydzi stali się jednymi z pierwszych cywilnych ofiar frontu. Po przejściowym zajęciu miasta przez Rosjan w 1914 r. ich sklepy i domy zostały splądrowane przez żołnierzy. Wraz z upływem kolejnych lat wojny sytuacja mieszkańców miasta pogarszała się coraz bardziej; nie mniej niż wojska rosyjskie sanoczanom dały się we znaki również wojska Austro-Węgier, które niejednokrotnie dopuszczały się grabieży.

W 1918 r. władze austriackie przeprowadziły ankietę w kwestii wysokości strat wojennych. Jak się okazało, najwyższe straty w mieście ponieśli Żydzi: właścicielka składu żelaza Estera Rabner (szkody wyceniono na 87 200 koron), rzeźnik Isaak Rein (67 280 koron), Iser Silberman (49 500 koron) oraz

właściciel składu płócien korczyńskich, Jakub Majer Malametz (51 540 koron). Straty od 10 do 40 tysięcy koron zadeklarowało 57 rodzin, z tego 51 żydowskich. Także w trudnym okresie przełomu 1918 i 1919 r. w Sanoku nie obyło się bez niepokojów społecznych i rabunków.

W listopadzie 1918 r. działające w Sanoku polskie organizacje niepodległościowe przejęły władzę z rąk administracji austro-węgierskiej i zorganizowały oddziały paramilitarne. W Galicji w tym czasie toczyły się walki polsko-ukraińskie.

Okres międzywojenny

W okresie międzywojennym w Sanoku nastąpiło pewne ożywienie gospodarcze, związane zarówno z działalnością istniejących już wcześniej w mieście fabryk, jak i z włączeniem Sanoka do Centralnego Okręgu Przemysłowego. Rozwój ten został zahamowany przez nadejście w 1929 r. światowego kryzysu ekonomicznego. Bezrobocie i spowodowane nim ubożenie ludności potęgowało konflikty społeczne. Skutki kryzysu dotknęły także ludność żydowską.

W latach 1918–1924 w Sanoku działał słynny rabin Meir Szapiro, wielki żydowski działacz społeczny i religijny, poseł na Sejm RP I kadencji, członek zrzeszającej ortodoksyjnych Żydów partii Agudat Israel, późniejszy założyciel słynnej *Jesziwat Chachmej Lublin* (Uczelni Mędrców Lublina) – największej ówczesnej religijnej uczelni żydowskiej na świecie. W Sanoku Meir Szapiro ufundował jesziwę *Bnai Torah*. W latach 30. XX w. w mieście rozpoczęto budowę szkoły rabinackiej, która miała się mieścić tuż obok „małej” synagogi sadogórskiej (czyli należącej do chasydów będących zwolennikami cadyków sadogórskich), pomiędzy Rynkiem a dzisiejszymi ulicami Zamkową i Cerkiewną. Prace przerwał wybuch II wojny światowej.

II wojna światowa i Zagłada

W 1939 w Sanoku mieszkało około 5 400 Żydów, co stanowiło w przybliżeniu 30% ogółu mieszkańców. Po zajęciu miasta Niemcy spalili trzy synagogi, drukarnię i bibliotekę. Około tysiąca Żydów zostało deportowanych za San, który stanowił wówczas granicę między niemiecką a radziecką strefą okupacyjną. Pozostałych skierowano do pracy przymusowej, między innymi w kamieniołomie położonym pomiędzy Sanokiem i Trepczą, a także przy sprzątaniu i brukowaniu ulic.

W 1941 r. na terenie dawnej dzielnicy żydowskiej (pomiędzy dzisiejszymi ulicami Łazienną, Sobieskiego, Zamkową i pl. św. Michała) utworzono getto, do którego przesiedlono także Żydów z otaczających miasto miejscowości. Zamknięto w nim około 8 tysięcy osób (według innych źródeł nawet 10–13 tysięcy). W Sanoku istniało także drugie getto, pomiędzy dzisiejszymi ulicami Krętą i Zagrody, w którym uwięziono około tysiąca osób. Prawdopodobnie getto to było filią obozu pracy przymusowej w Zasławiu, leżącego około 7 kilometrów na wschód od Sanoka. W podsanockiej Trepczy utworzono obóz pracy firmy Kirchoff, który istniał do 1943 r.

10 września 1942 r. większość Żydów z sanockich gett została wywieziona do obozu w Zasławiu. Szacuje się, że w obozie oraz w pobliskim lesie zamordowano około 4 tysięcy ludzi spośród 10–15 tysięcy, którzy tam trafili. Resztę więźniów wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu. 14 września 1942 r. naziści ogłosili, że ci Żydzi, którym udało się ukrywać do tego czasu, mogą wrócić do sanockiego getta. W zapewnienia te uwierzyło około 300 osób, które wyszły z ukrycia i zostały bądź od razu rozstrzelane przez Niemców, bądź wywiezione do obozów koncentracyjnych. W październiku 1942 r. dwa kolejne transporty więźniów z Zasławia zostały wysłane do obozu śmierci w Bełżcu. Latem 1943 r. zlikwidowano oba getta sanockie oraz obozy w Trepczy i Zasławiu.

Przyjmuje się, że drugą wojnę światową przeżyło około 10% sanockich Żydów; większość z ocalałych przetrwała na terytorium Związku Radzieckiego.

Ślady obecności

Z sześciu synagog, które znajdowały się w Sanoku przed wojną, do dziś ocalały tylko dwie. Pamiątką po chasydach jest stojąca za północną pierzeją Rynku, przy ul. Rynek 10, „mała” synagoga sadogórska (*Klaus Sadogora, Sadygerer Klojz*), która zbudowana została w dwudziestoleciu międzywojennym. Po wojnie jej wnętrze zostało przebudowane i obecnie mieści magazyny Archiwum Państwowego. Druga ocalała bożnica to synagoga Stowarzyszenia Rękodzielniczego *Jad Charuzim* (z hebrajskiego: „dłoi pracowitych”), przy ul. Franciszkańskiej 5, wzniesiona w 1897 r. Dzisiaj, po powojennych przebudowach, jej pierwotne przeznaczenie pozwala odgadnąć jedynie zamknięte łukami obramienie dawnego okna. O żydowskich mieszkańcach Sanoka przypominają także kamienice Ramerów, Weinerów i Eichlów, zbudowane przy głównych ulicach miasta: Kościuszki i Jagiellońskiej.

Dawniej w mieście istniały dwa cmentarze żydowskie. Tzw. stary cmentarz założony został około 1720 r. i znajdował się przy dzisiejszej ul. Jagiellońskiej; w czasie II wojny światowej został on całkowicie zniszczony przez Niemców. Drugi cmentarz, zwany nowym, znajduje się przy ul. Kiczury. Według relacji mieszkańców Sanoka Niemcy użyli macew z obu nekropolii do utwardzania nawierzchni niektórych ulic. Na terenie starego cmentarza nie zachował się ani jeden nagrobek, na nowym zaś znajduje się dziś około 50 macew.

Synagoga Jad Charuzim →

Nowy cmentarz żydowski w Sanoku został w 1988 r. uporządkowany przez Fundację Rodziny Nissenbaumów, która ufundowała także pomnik upamiętniający Żydów zamordowanych podczas II wojny światowej. Inskrypcja na tablicy głosi: *Kto stanie przed tym pomnikiem, niechaj pochyli głowę i z czcią wspomni męczenników poległych za ojczyznę i wiarę, za godność i wolność wszystkich ludzi – przeciw bestialstwu ludobójczego rasizmu. Spokój ich szczątkom!*

Do najważniejszych pamiątek przypominających o sanockiej społeczności żydowskiej należy dziś duża i niezwykle interesująca kolekcja judaików Muzeum Budownictwa Ludowego (ul. Traugutta 3). W zbiorach znajdują się menory (siedmioramiennie świeczniki), chanukije (lampki chanukowe), misternej roboty oprawy na *Księgę Estery*, imponujące korony *Tory* i rimmonim (nakładane na zwoje *Tory* ozdobne zwieńczenia). Znajdziemy tam również jady (wskazówki używane przy czytaniu zwoju *Tory* w synagodze) i kubki kiduszowe (używane w szabat do błogosławieństwa wina). Największą różnorodnością, a przy tym wielkim kunsztem wykonania, odznaczają się balsaminki (ozdobne ażurowe puszki na wonności). Ciekawy zbiór judaików posiada także sanockie Muzeum Historyczne (ul. Zamkowa 2) – najważniejszym z nich jest niewątpliwie zwój *Tory* (wraz z ozdobną sukienką). W tamtejszej bibliotece znajdują się również liczne żydowskie księgi religijne.

| Arkadiusz Komski

Znani Żydzi związani z Sanokiem:

Benzion Katz (1907-1968)

Poeta hebrajski, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego i rektor Uniwersytetu w Tel-Awii, krytyk literacki, tłumacz.

Szmuel Pipe (?-1941)

Etnograf, regionalista, autor prac o folklorze żydowskim ziemi sanockiej.

Kalman Segal (1917-1980)

Pisarz i poeta tworzący po polsku i w jidysz, dziennikarz radiowy. W swoich utworach ukazywał życie polsko-żydowsko-ukraińskiej społeczności przedwojennego Sanoka.

Meir Szapiro (1887-1933)

Rabin, współtwórca partii Agudat Israel, założyciel największej żydowskiej uczelni religijnej na świecie: *Jesziwat Chachmej Lublin* (Uczelni Mędrców Lublina).

Działania na rzecz ochrony dziedzictwa żydowskiego.

Dzięki skutecznemu współdziałaniu Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, organizacji żydowskich z zagranicy oraz władz Sanoka te zabytki kultury żydowskiej, które przetrwały wojnę, znajdują się dziś w stosunkowo dobrym stanie. Pozwala to sądzić, że ocalałe ślady sanockiej społeczności żydowskiej przez długie jeszcze lata przypominać będą kolejnym pokoleniom o wielokulturowej przeszłości miasta.

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego podejmuje liczne działania, mające na celu zaangażowanie mieszkańców Sanoka w opiekę nad wielokulturowym dziedzictwem ich miasta. Obecnie trwają prace nad zebraniem środków, które pozwolą na wydanie albumu fotografii przedstawiających judaika należące do zbiorów Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Dwie sanockie szkoły uczestniczą w programie edukacyjnym „Przywróćmy Pamięć”, stworzonym i realizowanym przez Fundację: Szkoła Podstawowa nr 3 im. Tadeusza Kościuszki oraz Zespół Szkół nr 3.

W ramach programu młodzi ludzie odkrywają wielokulturową historię swojej miejscowości, poznają dzieje sanockich Żydów oraz tradycję i kulturę żydowską. Przygotowują również działania publiczne, dzięki którym rezultaty ich pracy stają się dostępne dla mieszkańców miasta. Uczniowie Szkoły Podstawowej nr 3 opracowują mapę *Śladami Żydów w Sanoku* oraz wystawę prac fotograficznych i malarskich, poświęconych kulturze żydowskiej. Młodzież z Zespołu Szkół nr 3 dokumentuje ślady osadnictwa Żydów na ziemi sanockiej oraz poznaje losy ludności żydowskiej Sanoka i okolic w czasie II wojny światowej.

Z inicjatywy literata Janusza Szubera i Miejskiej Biblioteki Publicznej, w dniach 26-27 października 2007 r. w Sanoku odbyła się konferencja popularno-naukowa poświęcona pamięci pisarza i poety Kalmana Segala, zatytułowana *Pomiędzy dwoma światami: o Kalmanie Segalu*. Na rynku w Sanoku odsłonięto wówczas ławeczkę zadedykowaną artyście.

Mamy nadzieję, że już wkrótce w Sanoku zrealizowane zostaną kolejne działania mające przypominać mieszkańcom i turystom o historii Żydów, którzy przez stulecia współtworzyli krajobraz społeczny miasta, oraz przyczyniali się do jego kulturowego i ekonomicznego rozwoju.

„Ławeczka Kalmana Segala”

← Synagoga sadogórska „mała”

Bibliografia:

- A. Borzemski, *Archiwa w Sanoku, Jaśliskach, Króliku Wołoskim, Hłomczy, Ladzynie i Klimkówce*, Sanok 1905.
- A. Cała, H. Węgrzynem, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000.
- A. Dylewski, *Śladami Żydów polskich*, Pascal 2002.
- P. Fijałkowski, *Dzieje Żydów w Polsce XI-XVIII wiek, Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2001.
- F. Kiryk, *Sanok. Dzieje miasta*, Kraków 1995.
- O. Pipe, *Dzieje miasta Sanoka – Żydzi w Sanoku*, [w:] *Księga pamiątkowa Sanoka i okolicy*, Jerozolima 1970, tłum. fragm. J. Gurfein.
- E. Zając, *Zwangsarbeitslager Zasław*, „Gazeta Bieszczadzka”, 21-26: 2001, 1: 2002.

Tekst: Arkadiusz Kowski, Weronika Litwin

Redakcja: Weronika Litwin

Projekt graficzny: RZECZYOBRAZKOWE.PL

Fotografie: Łukasz Giersz, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego; zdjęcia zbiorów Muzeum Historycznego i Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku: Arkadiusz Kowski, Dariusz Szuwalski

Publikacja ta wydana została dzięki wsparciu Urzędu Miasta Sanoka.

Informacje i materiały edukacyjne na temat kultury żydowskiej dostępne są na stronie internetowej programu „Przywróćmy Pamięć” www.PAMIEC.FODZ.PL oraz na portalu internetowym POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.POLIN.ORG.PL

© by Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2008

ISBN 978-83-61306-00-9

ISBN 978-83-61306-00-9

WWW.FODZ.PL
WWW.PAMIEC.FODZ.PL
WWW.POLIN.ORG.PL